

A helynevek jelentéstani vizsgálatához¹

1. A tulajdonnevekkel foglalkozó szakirodalom — kimondva-kimondatlanul — nagyrészt egyetért abban, hogy a főnevek e sajátos altípusát jelentéstani alapon kell elkülöníteni. A tulajdonnevek specifikumát jelentésükben láthatjuk, morfológiai, szintaktikai jellemzőik erre vezethetők vissza. Ennek megfelelően a tulajdonnevek vizsgálatában jó ideje központi szerepet játszanak a jelentéstani kutatások.

Végső soron még a tulajdonnevek jelentésének tagadói² is szemantikailag határozták meg a kategóriát. Az ötvenes évektől a magyar szakirodalomban ugrásszerűen megnőtt a kérdést vizsgáló munkák száma. Az első lépéseket MARTINKÓ ANDRÁS tette meg „A tulajdonnév jelentéséhez” című tanulmányában (Pais-Eml. 189—95), aki a magyar szerzők közül elsőként elemezte jelentéses nyelvi elemként a tulajdonneveket. A MMNyR. jelentéstani fejezetét TEMESI MIHÁLY már MARTINKÓ eredményeire támaszkodva készítette el (i. m. I, 215—19). BALÁZS JÁNOS talán a legkritikusabb ponton, az osztály és az egyed logikai kategóriáinak vizsgálatával igyekszik elválasztani a tulajdonneveket a köznevektől (A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. ÁltNyTan. I, 41—52). Gondolatai nemcsak jelentéstani szempontból fontosak, hanem a helynevek szerkezeti kutatásában is meghatározók lehetnek. SEBESTYÉN ÁRPÁD a nyelvi egyedítés lehetőségeit, formáit felmérve próbálja körvonalazni a tulajdonnevek osztályát (A tulajdonnevek jelentéséhez. NytudÉrt. 70. sz. 302—7). KÁROLY SÁNDOR nagyjelentőségű összefoglaló munkájában³ sajnos csak néhány lapot szentel a tulajdonnevek jelentéstani kérdéseinek. A fenti dolgozatokon kívül alkalmam nyílt J. SOLTÉSZ KATALIN akadémiai doktori értekezését⁴ kéziratban áttanulmányozni. A mű a tulajdonnevek jelentésének első magyar nyelvű összefoglalása, rendszerezése. Sajnálatos, hogy

¹ E tanulmány „Névtani vizsgálatok Tapolcafő helynevei alapján” című bölcsészdoktori értekezésem eredményeire épül. A témavezető *Dr. Sebestyén Árpád* professzor volt. A példaként említett helynevek a Veszprém megyei Tapolcafőről valók, a neveket köznyelvi formában adom meg. A község földrajzi neveinek jó része szótárszerűen feldolgozva megjelent a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Studium című kiadványában (VI, 5—40). — Megjegyzés: a *helynév* és a *földrajzi név* terminusokat a továbbiakban azonos értelemben, szinonimaként használom.

² Legjelentősebb képviselője nálunk GOMBOCZ, *Jelentésan*. Pécs, 1926.

³ Általános és magyar jelentésan. Bp., 1970, 111—14. A továbbiakban: *Jelentésan*.

⁴ A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1974. Kézirat. A továbbiakban: *Tulajdonnév*.

eddig csak néhány részlete jelent meg nyomtatásban⁵. A J. SOLTÉSZTÓL feltárt általános névtani jelenségeket, törvényszerűségeket megkísérletem több szempontból a helynevek csoportjára vonatkoztatni. Kategóriái a mikrotoponimiai vizsgálatokban⁶ igen jól használhatónak bizonyultak.

2. Ha kiindulásul elfogadjuk, hogy a tulajdonnevek alapjellemzőjét jelentésükben ragadhatjuk meg, akkor keletkezésük folyamatában is ezt kell első-sorban figyelemmel kísérenünk. A helynevekkel foglalkozó szakirodalom nagy része a tipizálás során ugyan jelentésszerű alapon különíti el az egyes földrajzi-névi típusokat⁷: ilymódon szépen kirajzolódnak egy-egy vidék névadási szokásai. A szerzők azonban általában nem fordítanak nagyobb figyelmet a tulajdonnévvé válás belső, lényegi folyamataira.

A helynevek keletkezésének jelentéstani hátterét a SEBESTYÉN ÁRPÁDTÓL említett szempontok alapján kísérelhetjük meg fölvezetni. Szerinte „a tulajdonnévvé válás . . . a nyelvi hasadás egy típusa. A hasadás a tulajdonnévvé váló szó vagy szószerkezet, szókapcsolat használatában következik be: az addig köznévi jelentésben, alkalmi funkcióban használt kifejezés egy adott nyelvi közösségben egyedjelölő szerepet is kap” (MNYj. XVII, 167). A hasadást tehát úgy értelmezhetjük, hogy bizonyos nyelvi formáknak a korábbi köznévi mellett új, tulajdonnévi jelentése is kialakulhat egy kisebb-nagyobb közösség nyelvhasználatában. A jelentéstani hasadás fogalmat KÁROLY SÁNDOR a köznévi jelentésselkülönüléssel azonos értelemben használja, igaz, csak néhány esetben (Jelentés 328). Úgy tűnik, a terminus alkalmas arra, hogy a jelentéstani változások rendszerében a tulajdonnévvé válás jelölőjeként használjuk fel.

Gyakori, régóta megfigyelt, leírt jelenség a földrajzi köznevek megkülönböztető elem nélküli helynévi használata. A dolgok, objektumok egész osztályát jelölő, általános jelentésű köznévi típusba tartozó egyetlen egyedjelölőjévé válik. Az *ér* földrajzi köznévi korábbi jelentése (1. ’kevés vízű, egyes időszakokban kiszáradó, természetes vízfolyás’) mellett így jelent meg a tapolcafőiek nyelvében új, tulajdonnévi, egyedjelölő értelme is (2. ’az a vízfolyás, amely

⁵ Közülük szempontunkból a legfontosabbak: Homonymie, Polysemie und Synonymie der Eigennamen. ALingu. XX, 107. — A tulajdonnév jelentésszerkezete. NytudÉrt. 83. sz. 562. — Dolgozatom kéziratának nyomdába adása után jelent meg a szerző fent említett disszertációja: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979.

⁶ Mikrotoponimiai kutatásokon egy-egy kisebb területi egység a lehetőség szerinti összes (élő és történeti) földrajzi nevének összegyűjtését, feldolgozását értem. A terminust a szovjet névtani irodalomban széleskörűen használják. (Подольская — Суперанская: Терминология ономастики. Вопросы языкознания 1964, 4 : 140—6; Микротопонимия. Ред.: Ахматова, Бельская, Никонов Москва, 1967; Суперанская: Общая теория имени собственного. Москва, 1973, 165—70).

⁷ Az ilyen munkák közül feltétlenül megemlítendőek az alábbiak: LŐRINCZE, Földrajzi neveink élete. Bp., 1947. (A továbbiakban: FöldÉl.) — BENKŐ: A Nyárádmente földrajzinevei. MNYTK. 74. sz. (1947) (Nyárádmente). — KÁZMÉR, Alsó-Szigetköz földrajzinevei. MNYTK. 95. sz. (1957) (Alsó-Szigetköz). — INCZEFI, Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján). Bp., 1970. (Makó).

a Szekértemetési-dombon ered, és DK—ÉNY-i irányban keresztülfolyik a falu határán’). Olyan jellegű jelentéshasadás történt tehát, amelynek folyamán az osztály és az egyed jelölése vált szét az adott hangsor jelentésében. Az általános és a kialakult egyedi jelentés közötti összefüggést természetesen tudatosítják a beszélők: amíg a két értelem egymással párhuzamosan él, a nevet használók számára „motivált” a tulajdonnév. A motiváció, a két jelentés közti kapcsolat azonban idővel el is tűnhet. Ez leggyakrabban a szó köznévként való kihalásával következik be: a tapolcafői *Döbrés* határrésznevének nincs köznévi jelentésvonatkozása, mivel a falubeliek nem ismerik a *debre*, *debrő* ’gödör, mély vízmosás’ földrajzi köznevet. Az etimológiai jelentés elhalványulását hangalaki változások is elősegíthetik. A motiváció megszűnésének van egy nem kifejezetten nyelvi jellegű lehetősége is. Az eredetileg ’sűrű aljnövényzettel borított, legeltetésre is használt erdő’ jelentésű *Haraszt* név Tapolcafőn ma jórészt szántókat jelöl. Ez esetben azonban az objektum jellegének megváltozásáról van csupán szó, nyelvi változás lényegében nem zajlott le. A *haraszt* köznévként ma is ’erdő’ értelmű, tulajdonnévként azonban nem ilyen osztályba tartozó egyedet jelöl. A tulajdonnév által közölt információ történeti értékűvé vált, ez azonban a helynév nyelvi státusát semmiben nem érinti. Annak vizsgálata, hogy a tulajdonnévi hasadás milyen nyelvi formákban mehet végbe, e tanulmányban nem lehet feladat: ez elsősorban a helynevek szerkezeti vizsgálatával kapcsolatos kérdés. Az azonban általánosságban megállapítható, hogy az egyetlen szótól a különböző szószervezeteken át egészen a mondatig igen sokféle köznévi alakulat válhat tulajdonnévvé.

Az etimológiai „áttetszőség” szempontjából INCZEFI kísérelte meg különböző csoportokba sorolni a helyneveket⁸. A „valódi” tulajdonnévvé válás fokozatai rajzolódnak ki az általa kialakított hat névtípusban, amelyeket nem szakterminológiával, hanem egy-egy szemléltető példával jelöl meg. A közszevekhez a legközelebb a *Töltésoldal* típusú nevek állnak: ezekben a közszevi jelentés pontosan megfelel az objektum jellegzetességeinek. A másik végpontot a *Mikócsa*-féle nevek jelzik: ezeknek közszevi jelentése, területábrázoló szerepe nincs, csak identifikálnak. Konceptiójának gyengesége, hogy túlzottan koncentrálna a táj meghatározó szerepére, pedig a már „kész” tulajdonneveket nyelvi elemekként, nyelvi síkon kellene vizsgálni. Jól szemléltetik ezt a hiányosságot a *Kenderföld* névről mondottak: a fent említett két csoport között elhelyezett típusba sorolja, mivel köznévi elemei érthetőek ugyan, de nem kendert termelnek a vele jelölt területen. Eszerint ha egy évben véletlenül kendert vetnek abba a földbe, akkor a *Töltésoldal* típusába lenne sorolható. Az ilyen bizonytalanságok INCZEFINÉL a jelentéstani kategóriák pontatlan értelmezéséből fakadnak. A fenti *Mikócsáról* például azt mondja, hogy jelentéstartalma ismeretlen a

⁸ Határrészneveink tipizálása a név jelentéstartalma és a jelölt táj viszonya alapján. SzPFÉ. 1962, 33—5. Később a *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata* c. munka fejezeteként (47—51).

beszélők számára (Makó 51), holott valószínűleg csak arra gondol, hogy köznévi jelentésvonatkozása nincs a névnek. INCZEFI munkáiban impliciten benne van az a hibás nézet, hogy a „valódi” tulajdonnévnek nincs jelentése, csupán azonosít, identifikál. Ezzel kapcsolatos az a feltevése is, hogy a helynevek leíró jellege, köznévi értelmezhetősége, valamint lokalizáló, azonosító funkciója egymással fordított arányban áll: a *Mikócsa*-féle nevek éppen amiatt képesek a legteljesebb mértékben betölteni helymegjelölő szerepüket, hogy semmiféle köznévi jelentéspárhuzamuk nincsen. Nem lehet azonban vitás, hogy a *Töltésoldal* éppúgy alkalmas lehet arra, hogy egy közösségben egyértelmű területfelidéző szerepe legyen.⁹

J. SOLTÉSZ egyértelműen nyelvi, jelentéstani síkra helyezi a kérdést, s így a vizsgálódások hasznosabbnak mutatkoznak (Tulajdonnév 136—40). Azzal, hogy csak három típust különít el, kitérít s egyben pontosan értelmezhetővé, körülírhatóvá teszi a kategóriákat. Szónévnek nevezi azokat, amelyeknek közszoji jelentéspárhuzama is van, ami az adott időpillanatban lehet reális vagy irreális. Természetesen a közszők kifejezte információtartalom többféle fokozatban jelenhet meg a csoport neveiben. Jelnévnek azokat mondja, amelyeknek köznévi etimológiája a beszélők számára teljesen eltűnt. Így ezek jelentésükön — a denotátumra vonatkozáson — túl egyéb információt nem tartalmaznak. A két típus kapcsolata a kombinált névben fejeződik ki: ezekben a jelnévhez valamilyen közszoji elem járul.

A J. SOLTÉSZTÓL kialakított kategóriák természetesen csak szinkrón rendszer leírására alkalmasak. Hiszen a jelnév maga is történeti változás eredménye: annak felderítése például, hogy a fent már említett *Döbrés* mikor vált szónévből jelnévvé, igen nehéz feladat. Az egyes típusok között a legutóbbi időkben is történtek elmozdulások, s ilyen változások természetesen napjainkban is folynak. A *Séd* pataknev így válik jelnévvé, mivel közszoji jelentése kezd elhalványulni; kiegészülési formáját (*Sédi-ér*) pedig rövidesen kombinált névnek mondhatjuk. Fordított irányú mozgás figyelhető meg a *Simaháza* névben: az előtag személynévi vonatkozása (a *Simon* becézett változata) szinte teljesen megszűnt, a beszélők a melléknévvel hozzák kapcsolatba: azaz a falurész neve a kombinált nevek kategóriájából a szónevekébe vándorolt át. A szinkroniában megnyilvánuló ilyen diakronikus jelenségek azonban nem olyan nagyszámúak, hogy ezek egy-egy terület névanyagának vizsgálatát jelentősen megnehezítenék.

A Tapolcafőn jelenleg kisebb-nagyobb réteg által használt 305 helynév a fenti szempontok alapján a következőképpen oszlik meg: 199 szónév (65,2%), 93 kombinált név (30,5%) és mindössze 13 jelnév (4,2%). J. SOLTÉSZ az e gri

⁹ A helynevek leíró jellegének és lokalizáló képességének viszonyáról INCZEFIHEZ hasonlóan nyilatkozott legutóbb BALOGH LÁSZLÓ (NyK. LXXII, 95—124). Egy tanulmányában INCZEFI is vizsgáltatért a kérdéskörhöz (NytdUÉrt. 83. sz. 219—23), de továbblépni — fent említett korlátai miatt — ebben sem tudott.

járás földrajzi nevei között még kisebb arányban talált jelnevet (3%), a szónevek aránya ott viszont lényegesen magasabb (80%) (Tulajdonnév 138). Ez a különbség bizonyára azt tükrözi, hogy a szerző a települések, településrészek, utcák, építmények neveit nem osztályozta ilyen szempontból (ebben INCZEFIT követi), pedig ezek is minden nehézség nélkül besorolhatók a fenti három csoport valamelyikébe.

Sőt, a kisebb torzítás veszélyét is vállalva, a történeti adatokat is bevonhatjuk a vizsgálatba. A mikrotoponimiai kutatások során összegyűjtött, ma már nem használt nevek igen nagy része ugyanis a múlt századból való, s olyan jellegű, hogy jórészt eldönthető: jelnévként vagy szónévként funkcionáltak-e. Ilyen megfontolások alapján a történeti nevekkal együttesen számított 522 tapolcafői helynév a következő megoszlást mutatja: 13 jelnév (2,5%), 141 kombinált név (27,0%) és 368 szónév (70,5%). A nem élő nevek között tehát jóval magasabb a szónevek aránya, ami azzal is kapcsolatba hozható, hogy a történeti forrásokban szép számmal találhatók feltehetően fiktív, „mérnöki alkotású” nevek is.

3. A tulajdonnevek jelentéstani vizsgálatának másik, talán még fontosabb, termékenyebb módját J. SOLTÉSZ a hangalak és a jelentés viszonyának elemzésében látja (Tulajdonnév 49–67). A köznévi jelentéstanból ismert alábbi kategóriák tartalmát fogalmazza meg a tulajdonnevek vonatkozásában: poliszémia, homonimia, szinonimia és alakváltozatok. A továbbiakban ezeknek a helynévkutatásban, a mikrotoponimiai vizsgálatokban való alkalmazhatóságát kíséreltem meg föltárni.¹⁰

3.1. Ugyanazt a nevet több egyed¹¹ is viselheti egyidejűleg vagy történeti egymásutániségben. Mivel a tulajdonnévi jelentést a denotációval tartjuk azonosnak, így ahány egyező nevű denotátum van, annyi a név jelentéseinek száma is. Ha ezek a jelentések egymással valamilyen módon kapcsolatban vannak, poliszémiáról beszélhetünk.¹² Az azonos hangsorhoz tartozó összefüggő jelentések általában jelölésátvitellel alakulnak ki. Jelölésátvitelnek nevezem azt a jelenséget, amelynek során a közösség valamely tulajdonnévként funkcionáló helynevet más objektumosztály egyedének jelölésére is felhasznál.¹³ A jelölésátvitel alapja általában a térbeli érintkezés, tehát a köznévi metonímiá-

¹⁰ Dolgozatában a helynevekről szólva J. SOLTÉSZ is tesz néhány ilyen vonatkozású megállapítást (Tulajdonnév 136–59).

¹¹ A helynévvel megjelölt objektumok természetesen igen gyakran nem abszolút értelemben vett egyedek (mint például a tulajdonnévvel megjelölt *emberek*, *hajók* stb.), hanem inkább hierarchikus rendszert alkotnak (a nagyobb terület kisebbre, az még kisebbre oszlik).

¹² A köznévi poliszémiát hasonlóan értelmezi KÁROLY (Jelentéstan 79–80).

¹³ A jelölésváltozások másik két fontos típusa a jelöléstágulás és a jelölésszűkülés. Ezek azonban csak azonos objektumosztályba tartozó dolgok neveiben mehetnek végbe, s az ilyen változások csak a nevek hierarchikus viszonyainak átrendeződését eredményezhetik. A fenti terminusokat nem pontosan úgy értelmezem, ahogyan azt a szakirodalom nagy része teszi (LŐRINCZE, FöldÉl. 22; BENKŐ, Nyárárdmunte 49; INCZEFI, Makó 42).

hoz hasonlíthatjuk. Szemléleti háttere az, hogy a névhasználók az adott objektumokat valamilyen szempontból egynek tekintik, vagy olyan szoros logikai kapcsolatot éreznek közöttük, hogy azonos névvel megjelölhetőnek tartják őket. A névátvitel következtében a név információs értéke nagy mértékben csökkenhet, sőt egyes esetekben félrevezetővé válhat.

Jelölésátvitellel keletkezett Tapolcafőn az alábbi poliszémikus kapcsolatban levő nevek második tagja: *Büdös-kút*: forrás és szántó, *Földvétel*: agyagbánya és falurész, *Irtás*: kert és falurész, *Séd*: patak és szántó, *Tisztás*: legelő és falurész. A poliszémia más módon való kialakulása Tapolcafő helyneveiben nem is mutatható ki. Más oldalról viszont azt mondhatjuk, hogy nem minden jelölésátvitel eredményez poliszémiát. Előfordul ugyanis, hogy a jelölésátvitelen átment név csak új jelentésében marad meg a névkincsben. A *Hát út* nevet dűlőút megnevezéseként ma már senki sem használja, mindenki ismeri viszont dűlőnévként. Ugyanígy az eredetileg falurésznévként adatható *Faluvég* ma csak határrésznévként fordul elő. Természetesen régebben ezek a nevek is többjelentésűek lehettek. A poliszémia megszűnésének másik lehetősége az, ha az azonos hangsorral jelölt két objektum kapcsolata — legalábbis a beszélők tudatában — megszűnik, azaz a poliszémia homonimiába csap át. J. SOLTÉSZ a jelenségre az országban többfelé is előforduló *Tapolca* nevet említi példaként (Tulajdonnév 56). A magyar anyanyelvűek szempontjából ezt valóban így értékelhetjük, Tapolcafő belső névrendszerében azonban nem jelent homonimiát. Az ott lakók számára ugyanis a hangsor az esetek óriási többségében egyetlen objektumhoz, a falubeli *Tapolca* patakhoz kötődik, azt idézi fel, így számukra a név egyjelentésű. A többjelentésű tulajdonnevek azonos alakú nevekké válására olyan szűk névrendszerben, mint amilyen egy kisebb falué is, úgy hiszem, igen kevés példát tudnánk idézni, Tapolcafőről pedig egyet sem. A *Töpér* névben viszont azt figyelhetjük meg, hogy — egészen speciális esetben — különböző objektumok különböző nevei is egybeeshetnek bizonyos változások eredményeképpen. A *Töpér* szőlőhegy és az ott eredő *Töpéri-ér* neve korábban különbözött, ma viszont mindkettőt csak *Töpérnek* mondják. A *Töpér*¹ 'szőlőhegy' és a *Töpér*² 'folyó' nevet nem mondhatjuk homonimának, mert köztük, jelentésük között, az összefüggést a beszélők világosan érzik: talán éppen ez is hozzájárult a fenti változás lezajlásához. Érdekes a *Fazekas-gödrök* poliszémiája is: egyik jelentése agyagbányára, a másik a mellette levő dűlőre vonatkozik. Szintaktikai viselkedésük viszont eltérő: a dűlőnév egyes számban álló állítmányt kíván maga mellé.

3.2. Úgy tűnik, hogy a helynévi homonimiát tanulmányozására a mikrotoponimiai névanyag aligha lehet alkalmas: Tapolcafőn egyetlen azonos alakú helynevet sem találtam. A földrajzi nevekben a nyelv általában igyekszik kiküszöbölni az egyalakúságot, éppen a megkülönböztető szerep fontossága miatt. Különösen így van ez a kisebb társadalmi-területi egységek esetében. Analógiaként a tulajdonnevek egy másik csoportját, a személyneveket említhetjük: az

azonos nevűek elkülönítésére igen gyakran megkülönböztető neveket használnak. A helynevek poliszémiája azért nem ilyen zavaró, mert egymással szorosan érintkező területi egységek neveit érinti.

3.3. A mikrotoponimiai kutatásokkal feltárt anyag a fentiekkel ellentétben igen alkalmas arra, hogy szinonima-vizsgálatok alapjául szolgáljon. J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnévi szinonimia lényegének — a köznevek szinonimiájából kiindulva — azt tartja, hogy a különböző nevek azonos denotátumra vonatkozzanak, s a szövegen belül az értelem lényeges megváltoztatása nélkül felcserélhetők legyenek. A szinonimia éppúgy szinkrón kategória, mint a poliszémia vagy a homonimia. Ugyanakkor azt is észre kell vennünk, hogy a többnevűség leggyakrabban a történeti egymásutániság egy időmetszetben vizsgált megnyilvánulása. *Dunapentele* — *Sztálinváros* — *Dunaújváros* időben egymást követő megnevezések, semmiképpen nem cserélhetők fel, tehát nem felelnek meg a szinonimia alapkövetelményének. A névváltozás körüli időszakban viszont párhuzamosan említették hol egyik, hol másik nevén a beszélők.

Kisebb területi egység történeti nevei esetében még bonyolultabb a helyzet. A tapolcafői *Sédet Csorgó ér* megnevezéssel 1382 és 1815 között említik a történeti források, *Jári-patak*ként 1857-től napjainkig. A két utóbbi változatot az időbeli korlátok miatt zárhatjuk ki a szinonima-vizsgálatok köréből. Nem teljesen jogos azonban a *Séd* és a *Jári-patak* szinonimának való felfogása sem, mivel ez utóbbi csak térképekről adatolható, a falubeliek egyáltalán nem használják, nem ismerik. Nem lehetetlen azonban, hogy — éppen a hivatalos iratok nagy tekintélye miatt — idővel a beszélők is átveszik az utóbbi formát. Ez esetben tehát lehetőségként létező, virtuális szinonimiáról beszélhetünk csupán. A történeti neveknek a szinonima-vizsgálatba való bekapcsolását a névhasználaton túl nehezíti, hogy pontos formáinak, szerkezeti határainak, sőt a bennük felhasznált szókészletnek a realitása, valósága is kérdéses: főleg a hivatalos szervek névtorzításai következtében. Még az olyan nevek felcserélhetőségében sem lehetünk teljesen biztosak, amelyeket a források „másképp”, „vagy” s más hasonló szavakkal kapcsolnak össze. Sokszor arra gyanakodhatunk, hogy a szövegezők csak az egyértelmű, pontos lokalizálás miatt hoztak létre ilyen „alkalmi szinonimitású” neveket. A *Földvétel* megnevezéseként talán így fordul elő a XIX. sz. elején e névforma mellett a „*Kertallyai* vagyis *Kovácsi úti földvétel*” meghatározás is. Az említett nehézségek miatt kénytelenek vagyunk lemondani a szinonima-vizsgálatok történeti nevre való kiterjesztéséről. Ugyanakkor nem tagadhatjuk, hogy bármely régebbi időmetszetben éppúgy létezett a jelenség, mint ahogyan ma is megfigyelhető.

Az objektumok szerint rendezett adattárak kézzelfoghatóan vetik fel a többnevűség meglétét. Ennek ellenére a szakirodalom alig foglalkozott a jelenséggel. Jószerivel csak INCZEFI két munkáját¹⁴ említhetjük ilyen vonatkozás-

¹⁴ A névközületté válás folyamata határrészneveinkben. *NyudÉrt.* 70. sz. 56—60; valamint *Makó* 55—61.

ban. Szerinte a helynevek nagyfokú egységesülése jellemzi a történeti változásokat, azaz a többnevűségtől az egynevűség felé törekedést tartja az egyetlen mozgási tendenciának. Világos azonban, hogy ennek a fordítottja is gyakori jelenség: az *Öreg-malom* szinonimájaként így jelent meg újabban Tapolcafőn a *Nagy-malom*, vagy más úton létrejött hasonló szinonimapár az *Öreg utca* — *Kossuth utca*. Nem feltétlenül kell arra gondolnunk, hogy a helynevekben az egyértelmű azonosítás megköveteli az egy név — egy objektum megfelelést. Az embereknek is több nevük van születésüktől fogva, a névhasználók körétől függően. Mivel ezt senki nem érzi zavarónak, a nyelvi rendszer nem is törekszik egyszerűsítésre.

KÁROLY SÁNDOR megállapítása szerint a tulajdonneveknek ritkán van szinonimájuk (Jelentéstan 113). Annak igazolására, hogy ez a helynevekre kevésbé érvényes, néhány idevágó számadatot közlök. A Tapolcafőn használt 305 név 195 objektumot jelöl. Ez tereptárgyanként 1,56 nevet jelent. Egynevű objektum 109 van a faluban, a kétnevűek száma 71, a három nevűeké 11, a négy nevűeké 2, öt nevű 1 van, sőt egy pataknak 8 névváltozatát ismernek: ebből azonban 7 szakasznév, amelyek nem felelnek meg teljesen a szinonimitás követelményének, mivel egymással nem cserélhetők fel. Az alábbi rendszerezésben helykímélés miatt nem említek meg minden Tapolcafőn élő szinonim helynevet. Kialakított kategóriáim jogosságát, helyességét azonban természetesen az összes név bevonásával ellenőriztem.

A nevek szinonimikus viszonyainak osztályozását a tulajdonnév és a benne esetlegesen kifejezett köznévi jelentés párhuzamba állításával végzem el. Azt vizsgálom tehát, hogy azokban a köznévi konstrukciókban, amelyekről a tulajdonnév a használat során lehasadt, kifejeződik-e a szinonim jelentés, illetőleg azt, hogy ez milyen formában történik meg.

A helynevek, mint minden nyelvi elem, a hangváltozatok sokaságában fordulnak elő. Egyes beszélők még erősen őrzik az archaikus nyelvjárási formákat, másokra már jobban hat a köznyelv — legalábbis a regionális köznyelv — egységesítő ereje. Ez törvényszerű jelenség a nyelv minden területén, amelyet a helynevek jellemzésében, a szinonimikus kapcsolatok vizsgálata során nem vehetünk figyelembe.

Néhány olyan szinonim név is előfordul Tapolcafő helynevei között, amelyek csak nyelvtani megformáltságukban térnek el egymástól. Képzős-képzetlen név áll szemben a következő azonos jelentésű párokban: *Delelőkút—Delelői-kút*, *Kalapács-Döbrés—Kalapácsi-Döbrés*, *Mogyoró-kút—Mogyorósi-kút*, *Szőlő út—Szőlőbeli út*. Itt említhető a *Legelő-Kalapács—Kalapácsi-legelő* névpár, amelynek tagjai a képzővel való ellátottságon túl sorrendiségben is különböznek. Képzős és ragos szerkezet különül el a következő névpárokban: *Országúti-Páskom—Országútra dűlő-Páskom*, *Sédi-dűlő—Sédre dűlő*. Itt említhetők az egyes számú — többes számú névpárok: *Nyolcas — Nyolcasok*, *Papföld — Papföldek*. A fentiekből kitűnik, hogy a nyelvtani meg-

formáltságbeli különbségek nyelvileg nem alkalmasak arra, hogy különböző objektumok nevéként legyenek felhasználhatók az ily módon alakult alakváltozatok. Nehéz elképzelni olyan névrendszert, amely „megtúrné”, hogy a fenti névpárok egy időben, azonos közösségben különböző objektumok jelölői legyenek.

A szinonim helynevek jelentős csoportja olyan nyelvi elemekből alakult, amelyek közszóként is szinonim, felcserélhetőségi viszonyban állnak egymással. Az ilyen megnevezések különbözhetnek alapelemükben: *Becsenyi-dűlő—Becsenyi-föld*, *Csárdai-ér—Csárdai-víz*, *Új utca—Új sor*; vagy megkülönböztető elemükben: *Falu-malom—Helység malma*, *Mester-föld—Tanító-föld*, *Öreg-Dobogó—Nagy-Dobogó*. A fenti névpárok lexikai összetétele, köznévi jelentés-vonatkozása olyan, hogy az eleve a szinonimaként való használatra utalja őket. Hasonlók azok a nevek is, amelyek szinonim értelmű tulajdonnevekből alakultak: *Nagyteveli út—Németteveli út* (*Nagytevelt* másként *Némettevelnek* nevezik). Az itt felsorolt neveket maga a nyelv „kényszeríti” szinonimaszerepre (így felcserélhetőségüket gyakran az idegen is valószínűnek fogja tartani!).

A következő csoport helynevei már csupán névrendszertani meghatározottságot mutatnak. A névrendszer egészéből magyarázható azoknak a neveknek a szinonimitása, amelyeket rövid—hosszú változatoknak is nevezhetünk. A szinonimapár egyik tagja egyedítő szerepű földrajzi köznévi: az osztály- és az egyedjelölést egymagában is képes elvégezni, lévén az adott objektumosztály egyetlen képviselője a közösség névrendszerében. Megkülönböztető elemmel bővült párja itt nem a pontosabb elkülönítést szolgálja, hanem talán csak a helynevekben jelentkező ösztönös logikai-fogalmi kéttagúságra törekvés megnyilvánulása. Ilyen szinonimák a következők: *Csárda—Hagymási-csárda*, *Barlang—Savanyú Jóska barlangja*, *Haraszt—Prófuntharaszt*.

Még ilyen jellegű névrendszertani kapcsolat sincs a következő három névkategóriába sorolható tulajdonnevek között. Ezekben az esetekben a szinonimiát nyelvi tényező alig vagy egyáltalán nem fejezi ki, a névhasználóknak — akár ismerik a névadás alapját, akár nem — egyszerűen tudniuk kell, hogy az adott esetben egyetlen objektum névváltozatairól van szó.

A szinonim nevek talán legnagyobb csoportjában olyan névpárokat találunk, amelyeknek osztályjelölő eleme azonos ugyan (ilyen objektumfajta azonban több is van a faluban), az ehhez járuló jelzők között azonban nincsen semmiféle lexikális kapcsolat. Az így alakult nevek mindig különböző névadási szemléletet, módot takarnak: *Puhinger-malom—Nyolcasi-malom*, *Bika-rét—Falu-rét*, *Országúti-Nyíres—Első-Nyíres* stb.

A szinonim nevek egy másik típusában az azonosítást szolgáló elem egyezik, osztályjelölő közszó viszont a névpárok egyik tagjában van csupán.

Az ilyen szinonimák kiegészüléssel vagy ellipszissel alakultak¹⁵: az eredmény mindkét esetben azonos típusú névpár. A szinonimitás nyelvileg ezekben sem fejeződik ki. Azt, hogy az *Ódor* 'tapolcafői szőlőhegy' és az *Ódori-dűlő* 'az Ódor lábánál fekvő szántó' nem szinonimák, hanem különböző objektumok megnevezései; másrészt viszont a *Bogács* és a *Bogácsi-dűlő* — mivel azonos területre vonatkoznak — tetszőlegesen felcserélhetők: pusztán meg kell tanulniuk, meg kell jegyezniük a névhasználóknak. Ilyen névpárok Tapolcafőn: *Becseny—Becsenyi-dűlő*, *Faggyas—Faggyasi-dűlő*, *Kalapács—Kalapácsi-dűlő*, *Tilos—Tilos-dűlő*, *Delelő—Delelő-lap* stb.

Az utolsó kategóriában azokat a neveket említhetjük, amelyekben még valamiféle lexikális elem megléte sem utal — akár közvetve, az osztályba tartozáson keresztül — a szinonimitásra. Több, hivatalos és népi változattal rendelkező utcanévet sorolhatunk ide: *Földvétel—Zrinyi utca*, *Kütyü—Béke utca*; továbbá: *Zsidó-domb—Ó-temető*, *Legréti-domb—Ebédleső*, *Ódor—Szőlőhegy* stb.

A fenti kapcsolattípusokat minden esetben kételemű szinonimapárokkal szemléltettem. Ugyanakkor a számadatokat ismertetve szóltam arról, hogy vannak, 3, 4, sőt 5 nevű objektumok is. Megfigyelésem szerint a bonyolultabb, több elemű szinonimikus kapcsolatok mindig a tárgyalt kételemű viszonyokra vezethetők vissza.

Előfordul, hogy két (vagy több) név közt szorosabb kapcsolat van, s ezekhez egy harmadik azonos módon viszonyul: *Helység malma~Falu malom—Kis-malom*; *Öreg-malom~Nagy-malom—Forrás-fői-malom*; *Adászteveli út~Magyar-teveli út~Teveli út—Zsidó-dombi út*. Más szinonimapárok esetében van a nevek között egy központi szerepű — ez egyben a leggyakrabban használt változat —, s ehhez más-más viszonyul kapcsolódik mindkét szinonimája. Ez utóbbi kettő csak közvetve van kapcsolatban egymással: *Nyolcasok~Nyolcas—Nyolcasi-dűlő*; *Haraszi-dűlő~Haraszt—Prófunt-Haraszt*; *Tagi-dűlő~Tag—Cseke-tag*; *Mogyorósi-dűlő~Mogyorós—Mogyoró-kúti-dűlő*. Két szempont szerint is asszociatív viszonyba rendezhetők egy öt nevű objektum megnevezései. A megkülönböztető, megjelölő elem kapcsolata alapján: *Bika-föld, Bika-rét~Falu-föld, Falu-rét, Falu-Döbrés*. Az osztályjelölő elem szerint: *Bika-rét, Falu-rét~Bika-föld, Falu-föld~Falu-Döbrés*.

A köznévi szinonimiáról szólva KÁROLY SÁNDOR nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy „... legalább olyan fontos annak a meghatározása, hogy a szinonimák használata miben különbözik egymástól, mint annak, hogy miben egyezik” (Jelentéstan 81). A szinonim helynevek is természetesen összekapcsolhatók a nyelvhasználat kérdéseivel. A névváltozatokban mindig a régi és az új harcát, a szinkroniában megnyilatkozó diakroniát kell látnunk. Generációs

¹⁵ A kiegészülések és az elliptikus helynevek vizsgálatára a szakirodalom eddig alig fordított figyelmet. A két, ellentétesen ható tendencia bemutatása fontos adalékkul szolgálhatna a földrajzi nevek szerkezeti elemzéséhez.

különbségek nyilvánulnak meg a szinonimák egész sorának szociális érvényességében. A *Döbrési-malom—Kutrovác-malom*, *Öreg-malom—Nagy-malom*, *Ó-temető—Zsidó-domb* névpárok elől említett tagját jobbra már csak az idősebbek emlegetik. Több olyan szinonim név is található a faluban, amelyek közül az egyiket alig vagy csak igen ritkán, kevesek használják. Ilyen több hivatalos utcanév is: *Tisztás—Bem utca*, *Földvétel—Zrínyi utca* stb. Nem sok olyan névpárt tudunk említeni, amelynek tagjait nagyjából egyforma gyakorisággal használják: *Puhinger-malom—Zavari-malom*, *Attyai út—Kovácsi út*, *Öreg-kőhányó—Töpéri-kőhányó*.

Végül meg kell jegyezni, hogy néhány név esetében stilisztikai, hangulati értékbeli különbség is felfedezhető az egyes névváltozatokban. A *Hagymási-csárda* és a *Savanyú Jóska barlangja* formákat ízesebbnek, hangulatosabbnak érzik, mintha egyszerűen *Csárdát* vagy *Barlangot* mondanának. A nevek jelzői, megkülönböztető elemei nem az azonosítást szolgálják, ezért is telítődhetnek meg hangulati értékkel. A *Kütyü* falurésznevet csúfolódva, nevetve említik, szemben a semleges hangulatú *Béke* vagy *Döbrési utcával*.

HOFFMANN ISTVÁN

Zu der semantischen Untersuchung der Ortsnamen

Diese Studie basiert auf die Resultate meiner Doktorarbeit „Untersuchungen zu den Orstnamen der Gemeinde Tapolcafé“. Die hier erwähnten Orstnamenbeispiele entstammen dem Ort Tapolcafé im Komitat Veszprém.

Das Spezifische der Eigennamen ist in ihrer Bedeutung zu suchen, ihre morfologische und syntaktische Kennzeichen sind darauf zurückzuführen. Die Fachliteratur hat trotzdem erst in den letzten 2—3 Jahrzehnten die Aufmerksamkeit auf die semantische Untersuchung der Eigennamen gelenkt. *A. Martinkó*, *M. Temesi*, *J. Balázs*, *Á. Sebestyén* haben auf diesem Gebiet hervorragende Arbeit geleistet. Die Zusammenfassung der bisherigen Untersuchungen hat *K. J. Soltész* in ihrer Arbeit unternommen.

Die Herausbildung der Orstnamen und deren semantischer Hintergrund ist durch den Begriff „Bedeutungsspaltung“ zu bezeichnen. Während der Herausbildung der Ortsnamen bekommt ein Gattungsname, ein Wortgefüge oder eventuell ein ganzer Satz im Sprachgebrauch eines Kollektivs auch eine Eigennamen-Bedeutung, d. h. sie werden zu Eigennamen. Im weiteren rückt die ursprüngliche Gattungsname-Bedeutung in den Hintergrund, sie kann sogar ganz verschwinden. Auf Grund der etimologischen Dursichtigkeit haben die Sprachwissenschaftler *Incefi* und *J. Soltész* versucht, die Ortsnamen zu gruppieren. Die drei Kategorien, gestaltet von *J. Soltész*, sind auch in den mikrotoponymischen Untersuchungen gut anwendbar; nämlich: die Kategorie der „Wortnamen“ wo die einzelnen Elemente des Namens auch als

Gattungsname zu deuten sind, bzw. die Kategorie der „Begriffsnamen“, wo der Eigenname keine Gattungsname-Bedeutung hat, und zuletzt der „kombinierte Name“ die Kombination des Wort- und Begriffsnamen.

Eine wichtige Methode bei der semantischen Untersuchung der Eigennamen ist das Analysieren des Verhältnisses zwischen der Form und der Bedeutung des Wortes. Die aus der Semantik der Gattungsnamen bekannt gewordenen Kategorien wie Polysemie, Homonymie, Formvarianten und Synonymie sind auch zur Beschreibung dieses Verhältnisses bei den Ortsnamen geeignet.

Bei der Entstehung einer Polysemie werden mehrere miteinander verbundene Objekte durch die gleiche Lautreihe bezeichnet. In diesem Prozeß wird der Name eines geografischen Objekts auf ein örtlich neben ihm liegendes übertragen. Die Homonymie kann in einem Ortsnamensystem kleinerer gesellschaftlich-territorialen Einheiten sehr selten vorkommen, weil die Sprache — wegen der Wichtigkeit ihrer unterscheidenden Rolle — in solchen Fällen die gleiche Form nicht duldet.

Die Formvarianten sind eigentlich zu den im weiten Sinne aufgefaßten Synonymien zu rechnen: bei beiden Typen sind die Elemente der Namenpaare miteinander austauschbar. Die Formvarianten zeigen hinsichtlich der phonetischen und der grammatischen Gestaltung Unterschiede auf. Bei der Untersuchung der eigentlichen Synonymien wird die Bedeutung der Eigennamen parallel gezogen zu der Bedeutung der in ihm eventuell verborgenen Gattungsnamen. So sind einige Namen durch ihren lexikalischen Aufbau schon von vornherein für eine Synonymienrolle bestimmt, andere sind aber aus bestimmten namenssystematischen Eigenheiten abzuleiten, ein großer Teil der Synonymienpaare sind aber nur mit Hilfe außersprachlicher Erscheinungen zu erklären. Zuletzt wird in der Arbeit auf die verschiedenen Anwendung und auf den unterschiedlichen stilistischen Wert der synonymischen Ortsnamen hingewiesen.

I. HOFFMANN